

CenRaPS Journal of Social Sciences

International Indexed & Refereed

ISSN: 2687-2226 (Online)

<https://cenraps.org/journal/>

Original Article

doi.org/10.46291/cenraps.v4i2.81

Azerbaycan Aydınlarının Din Görüşü (1885-1915)

Ilham SOVGATOV

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa

Email: ilhamsovqatov@gmail.com

Özet:

Bu çalışmada Azerbaycan aydınlarının din hakkında görüşü ele alınmaktadır. Araştırmada XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan yıllarda yaşamış ve fikir üretmiş Azerbaycan aydınlarından bazılarının görüşüne değinilmiştir. Bu dönem Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sının son yıllarını, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kapsayan yıllardır. Bu dönemde Azerbaycan aydınlarının tartıştığı konular şöyle sıralanabilir: Terakkiyet, milliyetçilik, Türkçülük, devletçilik, özgürlükçülük, ittihatçılık, İslamcılık, muasırılık ve Avrupalaşma (Batılılaşma). Bu kavramların hemen hemen hepsi modern dönemde Batı düşüncesinde tedavüle girmiş kavramlar olup, Azerbaycan aydınları tarafından da benimsenmiş, tartışılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan aydınlarının da Batı'nın askeri, ekonomi, siyasi ve bilimsel üstünlüğünü kabul etmiş bulduklarını, gelişmenin toplumsal yapıda Batı tarzı bir yönetim sisteminin örnek alınması ile mümkün olabileceği kanaatini benimsemiş olduklarını söylemek mümkündür. Bu çalışmada özellikle o dönemde hem edebiyatta hem de siyasette aktif rol almış düşünürlerden edip Mirze Celil Memmedguluzade, şair Mirze Elekber Sabir, müzisyen ve besteci Üzeyir Hacıbeyli'nin görüşlerine yer verilmiştir. Aynı zamanda söz konusu dönemde ışık yüzü gören "Molla Nasreddin" dergisinin dine karşı yönelik eleştirisel görüşleri de ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Din, Memmedguluzade, Sabir, Hacıbeyli, Molla Nasreddin

The Religious View of Azerbaijan Intellectuals (1885-1915)

Abstract

In this study, the views of Azerbaijani intellectuals about religion are discussed. XIX. XX with the last quarter of the century. The views of some of the Azerbaijani intellectuals who lived and produced ideas in the years covering the first quarter of the century are mentioned. This period covers the last years of Tsarist Russia of Azerbaijan and the People's Republic of Azerbaijan. The issues discussed by Azerbaijani intellectuals in this period can be listed as follows: Progress, nationalism, Turkism, statism, libertarianism, unionism, Islamism,

contemporaryism and Europeanization (Westernization). Almost all of these concepts are concepts that have entered into circulation in Western thought in the modern period and have been adopted and discussed by Azerbaijani intellectuals. In this context, it is possible to say that Azerbaijani intellectuals have accepted the military, economic, political and scientific superiority of the West, and that they have adopted the opinion that development can be possible by taking a Western-style management system as an example in the social structure. In this study, the views of Mirze Celil Memmedguluzade, poet Mirze Elekber Sabir, musician and composer Üzeyir Hacıbeyli, who were among the thinkers who took an active role in both literature and politics, were included in this study. At the same time, the critical views of the "Molla Nasreddin" magazine, which saw the light of day in the said period, against religion are also discussed.

Keywords: Azerbaijan, Religion, Mammadguluzade, Sabir, Hacıbeyli, Molla Nasreddin

1. Giriş

Azerbaycan Cumhuriyeti 18 Ekim 1991’de bağımsızlığını elde etmiş ve yüzölçümü 86.600 km² olan bir devlettir. Başkent’i Bakü’dür. Azerbaycan 1828 yılında Çarlık Rusya’sı ile İran Şahlığı arasında ikiye bölünmüş bir ülkedir. İran’ın işgali altında kalan ve 113.000 km. karelik bir sahayı ihtiva eden Güney Azerbaycan’ın baş şehri Tebriz’dir. Azerbaycan batıda Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri, güneyde İran ve Türkiye, doğuda Hazar deniziyle çevrilidir (Bünyadov, 1991). 1992-1994 yıllar arasında Ermenistan tarafından topraklarının %20’si olan Karabağ bölgesi işgal edilmiş 2020 Eylül ayının 27’inde başladılar İkinci Karabağ savaşında işgalden azat edilmiştir.. Bakü’den başka en önemli şehirleri Lenkeran, Sumgayıt, Gence ve Mingçeçevir’dir. Azerbaycan’da Türklerle birlikte, Talışlar, Avarlar, Lezgiler, İngiloylar ve diğer etnik unsurlar yaşamaktadır.

2. XVIII. –XIX. Yüzyıllarda Azerbaycan

XVIII-XIX. yüzyıllar arasında Azerbaycan Çarlık Rusya’sı tarafından işgal edilmişti. Azerbaycan’ın Türkiye ile İran arasında transit bölgede yerleşmesi, bölgenin zirai ve ham madde kaynakları bakımından zenginliği Rusya’nın bölgeyle ilgilenmesine sebep olmuştur. Azerbaycan’a ilk Rus akını Nadir şah zamanında oldu (1735) (Bünyadov, 1991).

II. Katerina döneminde (1786-1796) Rusların güneye doğru ilerlemesi devam etti. 1758’de Kuba bölgesi ve Kafkasya’nın büyük bir kısmı Rusya’nın egemenliğine girdi. Kafkasya üzerindeki politikada aktif bir rol alma isteği, Ruslar’ı askeri harekate yöneltti. Katerina’nın ölümü üzerine Azerbaycan hanlıkları zaman zaman Rus ordularına saldırdılar. Ruslar 1805’te Gence Hanlığı ile yaptıkları savaştan sonra bölgeyi ele geçirdiler. 1803-18013 Rus-İran savaşlarının sonunda imzalanan Gülüstan Antlaşması ile (1813) Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Talış hanlıkları Rusya, Güney Azerbaycan hanlıkları ise İran hakimiyetine bırakıldı. Bu sırada Feth Ali Şah’ın oğlu Abbas Mirza kumandasındaki bir İran ordusunun Rus

hakimiyetinde kalmış olan halkın desteğine güvenerek Kuzey Azerbaycan'a girmesi üzerine Ruslar İran ordusunu yenerek Tebriz'i ele geçirdiler. Bu durum karşısında İran Rusya ile bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. İki devlet arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması (1828) ve Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Azerbaycan'ın uluslararası statüsü tespit edildi. Buna göre Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye ayrıldı. Revan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı, Hazar denizi de Rus egemenliğine geçti (Bünyadov, 1991).

XIX. yüzyılda dünyanın bir çok bölgesinde olduğu gibi Azerbaycan'da da sosyal ve kültürel düşüncede yeni bir safha açılmış oldu (Bünyadov, 1991). XIX yüzyılın ortalarından başlayarak dünyada ortaya çıkan bazı olaylar, ayrıca Rusya imparatorluk içerisindeki olaylar Azerbaycan'ı da es geçmedi. İmparatorluk içerisindeki ulusların yaşamlarında milli ve manevi uyanma gerçekleşti (Aşırılı, 2009).

Azerbaycan aydınları ilk önce halkı aydınlatma milli benlik bilincini uyandırma amacını hedef edinmişlerdi. Onlar Çarlığın tavizlerinden istifade ederek gazete ve dergiler çıkarıp, bununla halkın okuryazarlığını artırmak ve dünya görüşlerini genişletmek için mücadele etmişler. Basın bu konuda istisnai bir öneme sahip olduğundan halkın kamusal yaşamında büyük bir rol oynamıştır. Her şeyden önce basın, o dönemde kamuoyunu oluşturan tek kitle iletişim aracıydı. Bilindiği üzere Azerbaycan basının temelini Hasan Bey Zerdabi 1875 yılında atmıştır. Lakin Rusya Çarlığı, Azerbaycanlıların uyanışından ve aydınlanmasından korkarak bunu engellemek için çeşitli yollara başvurdu ve çok geçmeden Hasan bey Zerdabi'nin açtığı "Ekinçi" gazetesini kapattı. Nihayet, 1905'te Rus-Japon Savaşı'nda çarlığın yenilgisinden sonra Azerbaycanlılar basına tekrar kavuştular (Ceferov, 1993).

O dönemin matbu organlarını zikretmek gerekirse, "Açık söz", "İgbal", "Yeni İgbal", "Besiret" gibi gazeteleri ve "Dirilik", "Şelale", "Gurtuluş", "Babayı-Emir", "Molla Nasreddin", "Leklek" gibi dergileri sıralamak mümkündür (Ceferov, 1993).

"Ekinçi" gazetesinde yazılan yazıların konusu İslam'da hurafe ve dini fanatizmin reddi idi. Bu yazıların temel amaçlarından bir de dini ritüelleri icra ederken Kur'an'da geçen kaidelerin dışına çıkmamanın zararlı olduğunu kabulüydü. Aşure günü baş yarmanın yanlış olduğunu müzakereye açan "Ekinçi" bu durumun İslam kaide-kanunları ile çeliştiğini savunurdu. Hatta dini fanatizmin aleyhine yürüttüğü mücadelede keskin şekilde kendi tutumunu sergiliyor ve eleştirmekten çekinmiyorlardı (Aşırılı, 2009, s. 19).

"Ekinçi" gazetesi dönemin Azerbaycanlıların tasavvurlarının genişlemesine, komşu ülkelerde ve tüm dünyada gerçekleşen gelişmiş ideolojiler hakkında onların bilgilendirilmesine, kültürel aydınlanmaya adım atmalarına büyük yardımcı olmuştur (Aşırılı, 2009, s. 19).

3. XX. yüzyılın başında Azerbaycan

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın toplumsal düşüncesi, Rusya ve Kafkasya başta olmak üzere Doğu'da işçi hareketlerinin merkezi olan Bakü'de devrimin etkisi altında şekillenmiştir. XX. Yüzyılın başlarında temel haklar ve demokrasi yolunda mücadele eden Azerbaycan medeniyet cephesinin ünlü temsilcileri, bu düşüncede aktif bir şekilde rol aldılar. Bu dönemde Azerbaycan medeniyetinin farklı istikametler, cereyanlar ve inançlardan oluşan rengârenk bir manzarası vardı. Azerbaycan dilinde onlarca gazete ve dergi yayınlanmaya başlandı (Seferova, 2016).

Ahmad Agayef (Ahmet Ağaoğlu) ile Hüseyinzade Ali'nin birlikte çıkardıkları Hayat (1904), Ahmet Ağaoğlu'nun tek başına çıkardığı İrşad (1905) ve Terakki, Mehmed Emin Resulzade'nin çıkardığı Açığsöz (1915-1918) devrin önde gelen gazeteleri idi. Ayrıca Hüseyinzade Ali'nin edebi muhtevalı Füyuzat'ı (1906-1907) ile Celil Memmedguluzade'nin çıkardığı mizah dergisi Molla Nasreddin (1906-1920) belli başlı dergiler arasında sayılabilir (Bünyadov, 1991).

Çarlık döneminde, Azerbaycan'da geleneksel eğitim veren okullar mekteplerden ve medreselerden ibaret olduğundan mekteplerde, camilerde erkek çocuklara dini eğitim vermenin yanında okuma-yazma ve matematik (dünyevi) derslerini okutmaktaydı. Bunlar ilk düzeydeki okullardı ve eğitim genellikle ezbere dayanmaktaydı. Mekteplerde dünyevi bilimler hiç okutulmazdı. Eğitim çok yetersizdi ve buna göre de döneminin bazı yayın organları tarafından devamlı eleştirilmekte ve reform edilmenin zaruri olduğu vurgulanmaktaydı (Ganbarov, 2016).

4. Azerbaycan Aydınlarının Dine Bakışı

Din her toplumda var olan bir fenomendir. İster ilkel toplumlarda olsun, ister günümüz toplumlarda olsun dinin var olduğu bir gerçektir. İnsanlığın ne kadar eski tarihine, tarihten önceki dönemlerine bile inilse, din olgusunun olduğu görülür (Freyer, 2013, ss. 53-54).

Bundan sonraki bölümde Azerbaycan aydınlarının din hakkında görüşlerine yer verilecektir. İlk önce onların kısaca biyografisi hakkında kısa bilgi verildikten sonra onların görüşleri ele alınacaktır. Bu çalışmada edip Mirza Celil Memmedguluzade, şair Mirza Ali Ekber (Elekber) Sabir, müzisyen-besteci Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin görüşleri incelenecektir.

4.1. Celil Memmedguluzade

4.1.1. Biyografisi

Mirze Celil Memmedguluzade 22 Şubat 1869 yılında Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde

doğmuştur. Babası Memmedgulu Meşedi Hüseyingulu oğlu (1840-1905) okula gitmese de, ilkokul düzeyinde eğitimli, helal ve çalışkan insanlardan biri gibi çocuklarının, aynı zamanda genç Celil'in dünya görüşünün biçimlenmesinde önemli rol oynamıştı (Memmedguluzade, 2004a). C. Memmedguluzade 1873-1878 yıllarda Mollahanada eğitim almış, burada Arap, Fars dillerini öğrenmiş, Doğu tarihi ve edebiyatı hakkında temel bilgilere ulaşmıştır (Memmedguluzade, 2004a).

Memmedguluzade Nahçıvan'da ilkokul eğitimini almış, 1882-1887 yıllarda Gori Muallimler Seminariyası'nda okumuştur. Burada çeşitli milletlerden olan Çernyayevski (1840-1894), Semyonov (1834-1902), Novospasski, Lomouri (1852-1915), yanı sıra Azerbaycanlı öğretmenler Mirze Ebdüselam Ahundzade (1843-1907), Seferelibey Velibeyov (1861-1902) gibi ünlü eğitimcilerden ders almıştır.

Celil Memmedguluzade 1887-1897 yıllar arasında Nahçıvan'da pedagoji faaliyetle meşgul olmuştur. 1887 yılın Eylül-Ekim aylarında İrevan ilinin Uluhanlı köy İlkokulunda öğretmenlik yapmıştır. Baş Noraşen okulunun müdürü Alimemmed Halilov'un yardımı ile 13 Ekim 1887 tarihinden bu okulda göreve başlamıştır. Baş Noraşenda iken Memmedguluzade 1889'da "Çay Destgahı" adlı ilk alegorik dram eserini yazmıştır.

1890-1897 yıllarda Nehram köyünde öğretmenlik yapmıştır. Bu görevde olurken, "Kışmış oyunu" (1892), "Danabaş kendinin ehvalatları" (1894) hikâyelerini kaleme almıştır.

1895 yılında Memmedguluzade Moskova'ya ve Petersburg'a sefer etmiş, imparatorluk içerisinde gerçekleşen süreçleri gözlemlemiş, vatandaşları daha büyük çapta maarifletirme için yollar aramış, Latin alfabesine geçmek hususunda görüşmeler yapmıştır. (Hebibbeyli, 2002) 1897-1903 yıllarda İrevan ve Nahçıvan'da hukuk organlarında görev yapmıştır. 1903 yılın sonlarında Tiflis (şuan Tbilisi) şehrinde yaşamaya başlamıştır. 1918-1920 yıllarda Karabağ'da Kerizli köyünde yerleşmiş, 1920-1921 yıllarda ise Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde kalarak faaliyetine devam etmiştir.

Sovyet hükümeti Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra 1921-1927 yıllarda Yeni alfabe Komisyonunda, Tetkik ve Fetöbbe Cemiyetinde, "Molla Nasreddin" dergisi ofisinde çalışmıştır. Büyük edip ve yazar Celil Memmedguluzade 4 Ocak 1932 yılında Bakü'de vefat etmiş ve Fahri Hıyabanda defin edilmiştir (Hebibbeyli, 2002)

4.1.2. Görüşleri

Celil Memmedguluzade dram eserleri Azerbaycan'da dramaturjinin gelişmesinde yeni dönem açmıştır. Onun "Ölüler" trajikomedisi cehalet ve hurafenin esaretinden kurtulmak için yazılmış, nihai anlamda derin etkili güce sahip bir eserdir. "Ölüler" bütünlükte Türk-Müslüman

dünyasında, aynı zamanda Azerbaycan`da manevi bağımlılık, esaret ve fanatizmi yıkmak için yazılmış bir eser olarak kaleme verilmektedir. Yapıttaki Kefli İskender imajı XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan toplumunda dikkat çeken milli aydın tabakasının genelleşmiş imajıdır. Yüksek eğitim almış, okumuşlardan olan İskender, etrafında gerçekleşen olayları derinden anlıyor, bütün bunları yurttaşlarına ulaştırmak, onların gözünü açmak için tüm gücüyle çaba sarf ediyor. Lakin fanatizmin derin girdabına düşmüş “şehir nüfusu” onu anlamak düzeyinde değil. Atası Hacı Hasan, Kerbelai Fatma hanım, şehir sakinleri Meşedi Oruc, Meşedi Bahşeli, Hacı Kerim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa gibi “diri ölüler (yaşayan ölüler)” İskender`e deli gözüyle bakıyorlar, onun adamları “ölü diriltmek” adı ile yoldan çıkararak, aldatıp namusunu ve onurunu ayaklar altına alan, İsfahan düzenbazı Şeyh Nasrullah`ın iç yüzünü ortaya çıkaran etkili sözlerine inanmak istemiyorlar (Memmedguluzade, 2004a).

Şeyh Nasrullah imajı ile “Ölüler”de bütünlükte yalancı, düzenbaz din adamlarının amelleri genelleştirilmektedir. Onun “ölü diriltmek” oyunu esnasında kurduğu planları gerçekleştirir. Ama büyük zorlukla da olsa, sonuçta, İskender radikal fanatizmi aşarak Şeyh Nasrullah`ı ifşa edebiliyor (Memmedguluzade, 2004a).

Celil Memmedguluzade`nin medornizm bağlamında eleştirilerinden biri de “Molla Nasreddin”in 1906`ta 3. sayısında “Luğət” yazısında ironi olarak “ihtira” (icat) kavramını şöyle tanımlamıştır:

“Yani hõrlerin mesleği. Mselman içinde istemal olunmağı caiz değil. Amerika ve Germaniya`da (Almanya) ok işlenen sözdür” (Memmedguluzade, 2004b).

Celil Memmedguluzade açık Şekilde dini eleŐtirmemeye gayret etse de, genellikle dindarları ve dini liderleri direkt hedef almaya çalışmıştır. O, kendi yazılarında eleŐtiri yaparken hep ironi ve komedi yöntemini seçmiŐtir. Edebi slup ile kendi eleŐtirisini yapmıŐ, ama alenen hiçbir zaman dine karşı olduğunu ifade etmemiŐtir. Mesela “Mutluluk” (HoŐbahtlık) yazısında Avrupa`daki geliŐmeye vurgu yapmakla birlikte Müslümanların ise uyuduğuna dikkat çekmiŐtir:

“Allah-Taala biz mselmanları hoŐbaht (mutlu) yaradıp. Bir fikir eyle ve gr ki, hiç zahmet çekmeye-çekmeye her ne ki, dünyada var, - her bir Şey bizim ihtiyaşımızdadır. Götür (götürelim) demir yolu, telegrafı, telefonu ve geyri bunun gibi Şeytan iŐlerini,- bunların ihtiyaşında ne ki, zahmet ekmiŐik, belke bunları avropalılar smk (kemik) sındırıp icad edende biz ayaklarımızı soyug suya uzadıp, on sekkiz saat iftarın intizarında olurdug, amma ahırda (sonunda) Allah-Taala bizi bu dünya nemetlerinin hiç birinden mahrum kılmadı; çünki hakikatte de biz hoŐbahtık” (Memmedguluzade, 2004c).

“Molla Nasreddin” Dergisi

“Molla Nasreddin” dergisi 1917 yılına kadar Tiflis`de, 1921 yılında Tebriz Şehrinde, 1922-1931 yıllarında Bakü`de basılmıŐtır. Komedi edebiyatın ve matbuatın geliŐimine büyük etki

etmiştir (Hebibbeyli, 2002).

Memmedguluzade'nin editörlüğünde ışık yüzü gören "Molla Nasreddin" dergisinde Azerbaycan halkı ile birlikte, Kafkas halklarının, Avrupa ve Doğu halklarının hayatı, mücadelesi yansıtılmıştır. Bu dergide dünya milletleri ve olayları ile ilgili makalelerinde o, genel toplumsal-kültürel dirilişin tebliği savunulması, yanı sıra milli uyanış ve terakki uluslararası deneyimden istifade etme amacı gütmüştür (Hebibbeyli, 2002).

"Molla Nasreddin" dergisinin kadrosu, kurucusu Celil Memmedguluzade gibi halk için sanat anlayışını benimsemiş aydınlardan oluşmuştur. Bu aydınlar mizah ve yergiden yararlanarak mollaları, gericiliği, baskıcı yönetimleri, cahilliği, kadının eve hapsedilmesini, kız çocuklarının okutulmasını, muta nikâhını tenkit ederek, halkı aydınlatmaya çalışmışlardır. Dergide o yıllara pek yaygın olmayan resim ve karikatürlere yer verilmesi, derginin halk tarafından tutulmasını kolaylaştırmıştır.

"Molla Nasreddin" dergisinin 25 yıllık yayım hayatı boyunca toplam 746 sayısı olmuştur. Her sayısında dönemin çeşitli hassas konularını ele alan "Molla Nasreddin", derginin hemen hemen tüm sayılarında kadına özgürlük, toplumun cahilliği, eğitimsizliği ve dini kendilerine kalkan yaparak insanların vicdanını sömürenleri eleştirmiştir (Hüseynova, 2019).

"Molla Nasreddin" ilk sayısından itibaren İslam dünyasının uyanışı için mücadele ederek, halkın önüne dini engel olarak koyan, eğitime karşı çıkan, batıl ve dini inançlarla cahil halkı korkutanları hedef alarak eleştirmiştir. Dergi, dinin eğitim ve insanların üzerinde baskısına karşı çıkmıştır. Dönemin mollaları, Kur'an eğitimini ücretli eğitim yapacak kadar ileri gitmiş ve rüşvet aldıkları zengin çocukların birkaç gün içinde Kur'an'ı okuyup bitirdiklerini dile getirmeye başlamışlardır (Hüseynova, 2019).

Türkiye'de "Molla Nasreddin" ile ilgili araştırmalarda derginin karikatürlerinde din konusunun ele alınması islamofobiyi çağrıştırdığı düşüncesi öne sürülmüştür. Türkiye ve Azerbaycan Mizah sanatının benzer ve farklı yönlerini ele alan Mencet (Mencet, 2018) "Molla Nasreddin" dergisiyle Türkiye'de en uzun yayım tarihi olan "Akbaba" dergisini karşılaştırmıştır. Her iki dergiden örnek olarak ikişer karikatür seçilmiş ve karikatürlerin göstergebilimsel incelenmesini yaparak, karikatürlerde Doğu'nun alçaldığını ve Batı'nın yüceltildiği, alay ederek üstünlük kurma kullanılarak, çarşafly kadınlar hayvan ya da yaratığa benzetildiğini yazmıştır. Bunun yanı sıra inceleme sonucu yazar, karikatürlerin çizim yöntemlerinde de aşırı benzerlik olduğunu ve din konusunda yaklaşım açısından İslam'ı aşağılayan, Müslümanların istisnasız bir biçimle sürekli olumsuz formlarda (çirkin, sahtekâr, cahil vb.) çizildiğini bu tür klişeler oluşturmanın bugün İslamofobi olarak tanımlanan bir düşünce yapısında tasvir edildiğini belirtmiştir (Hüseynova, 2019).

“Molla Nasreddin” Azerbaycan`da dini değerlere karşı açık eleştiriler yaptığı için “Molla Nasreddin” dinsizlikle itham edilmiştir. Yukarıda da zikir ettiğimiz gibi, Memmedguluzade “Ölüler” eserinde sahte din adamlarına karşı tutumunu ortaya koymuştur. Memmedguluzade`nin 1906`da “Molla Nasreddin” dergisinde yazdığı “Niye beni dövüyorsunuz?” adlı yazısında aşağıdaki satırları yazmıştır:

“Evvelan, ben molla ola-ola müselman kardeşlerime vaiz eden vakit diyorum: bir Allaha sitayiş edin, bir de Peygambere ve imamlara itaat edin. Ama siz diyorsunuz: Allaha da sitayiş edin, peygambere de, imamlara da, mollalara da dervişlere de, yılan oynadanalara da, fala bakan, tas kuran, dua yazan, cadukün, hemzad, ecinne, kelile, dimne, şeytan, div, merrih, serrih, terrih, amah, saşan, küfle kurdu, mığmığ, mozalan- bunların cümlesine sitayiş edin!” (Memmedguluzade, 2004b).

Celil Memmedguluzade “Molla Nasreddin” dergisinde bir süre sonra, 1911`de fikrini daha açık biçimde ifade ederek, amacının din perdesi altında halkı yağmalayan, fanatizm girdabına salan yalancı dincilerin iç yüzünü, sıfatını açıp göstermekten, milletini onların esaretinden kurtarmaktan ibaret olduğunu beyan etmiştir:

“Molla Nasreddin`in maksadı ne dine sataşmaktır, ne de taze bir mezhep icat etmektir. Molla Nasreddin`in kasdı vahşi adetlerin ortalıktan götürülmesi yolunda çalışmaktır” (Hebibbeyli, 2002).

İslam âleminin aşırı önem verilen “namus” ve “ahlak” kavramına “Molla Nasreddin” dergisi başka bir yönden yaklaşarak, bu meseleye farklı tarzda fikir bildirmiştir. Dergiye göre kadınların açık gezmesi, medeni ve sosyal hayatta aktif olmaları, eğitim almaları ve erkeklerle birlikte aynı yerde çalışmalarını, Müslümanların anladığı gibi “namusluk” ve “ahlaksızlık” değildir. “Molla Nasreddin”, çarşaf altında tutulan eğitimsiz, cahil bir hayat sürmeye mecbur edilen kadınlar arasında, müminlerin İslam âleminde hesap ettikleri ahlaksızlıklar, açık şekilde gezen kadınlardan daha fazla olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Dergide İslam âleminde bulunan ve dönemde yaygınlaşan “muta”nın ahlaksızlıktan başka bir şey olmadığını dile getirilmiştir (Hüseynova, 2019).

4.2. Mirza Ali Ekber (Elekber) Sabir

Sabir, 1862 senesinde Şamahı şehrinde doğmuştur. Şairin ailesi, İslam dini gelenekleriyle yaşayan mütevazı bir aile olmuştur. Babası, Sabir`i gelecekte ruhani olmasını istiyordu ve oğlu sekiz yaşına geldiğinde onu Mollahanaya göndermiştir. Mollahana eğitimi Sabir`in ilerde şairlik döneminin başlamasına vesile olmuştur. Sabir, Kur`an-i Kerim`i hatmetmeden yazmaya başladığı için mollalar tarafından dövüldüğünü ve daha 8 yaşındayken annesi ve babasından oruç tutup, namaz kılmaya zorlandığını, daha o dönemde yazdığı üç mısralık şiirle şu şekilde ifade etmiştir: “Tutdum orucu İrezamanda, Galdı iki gözüm kazanda, Mollam da döyür yazı yazanda” (Sabir, 2004)

O, 12 yaşındayken Seyyid Azim Şirvani'nin yeni açtığı mektebe gitmesi şairin gelecek faaliyetine büyük etkisi olmuştur. Mektepte okuduğu dönemlerde Sabir, Farsça'dan Türkçe'ye şiirler tercüme etmiştir. Bu da onun şiire olan merakını daha da artırmıştır.

Şair, 1906 senesinde Molla Nasreddin dergisi ile tanışmış ve dergide mizah ruhlu şiirle yazmaya başlamıştır. Sabir'in "Molla Nasreddin" dergisinde çalışmaya başlaması dergi için mühim gelişme olarak bilinmektedir.

4.2.1. Görüşleri

Mirze Ali Ekber Sabir, o dönemin toplumsal sorunlarını şiirlerinde hiciv türüyle anlatmaya çalışmıştır. Mesela, bir şiirinde milletin, toplumun, dünyanın derdi ile ilgilenmemek, kendini bütün sorumluluklardan soyutlayarak yaşamak gerektiğini ifade eden "Millet nece tarac olur olsun ne işim var" şiirinde yazmıştır. Bu şiirde milletin, halkın akıbeti ne olursa olsun umurunda olmayan bir insanın dilinden söylenen mizahi, komedi bir şiirdir. Yani millet düşmanlara muhtaç olsa da, benim karnım tok olsun, benim işlerim yolunda olsun, dünya batsa da batsın benim hiçbir umurumda değil anlamında yazılmış bir şiirdir. Gafletle uyuyanları uyandırmamak, dünyada gerçekleşen olaylardan haberleri olmasın, dünya halkları terakki ile meşgulken, biz tembellikten yorgan-döşekten çıkamıyoruz, terakkini uykuda göreceğimizi kaleme almıştı. (Sabir, 2004b)

Sabir yine o zamanda icat edilen teknolojilerin bizim halkımızda olmamasını işaret ederek ve modern dönemin koşullarıyla ayak uydurmamayı, yanı sıra modernleşmeden geri kaldığımızı ve bunun suçu da din adamlarının üzerine attığını görüyoruz.

"Dindirir asr bizi, - dinmeyiriz,
Açılan toplara diksinmeyiriz;
Ecnebi seyre balonlarla çıkır,
Biz hele aftomobil minmeyiriz;
Guş kimi göyde uçar yerdekiler,
Bizi gömmüş yere minberdekiler!" (Sabir, 2004b)

Ecnebi dediği Avrupalıların artık balonlarla gökte seyahat etmesine işaret ederek, biz ise hala arabaya sahip değiliz. Yani Batı'dan geride kaldığımızı ima ederek, kuş gibi uçar yerdekiler ifadesinde de uçağa sahip oldukları halde bizi minberdekiler, yani mollalar toprağa gömerek, gericiliğe itmektedir. Çünkü o zaman Müslümanlar arasında gavur icadı olan teknolojileri kullanmak bile haram sayılarak, bu teknolojilerin kullanılmasına cevaz verilmemişti. Diğer bir şiirinde de şunları yazmıştır:

"Başgalar çok da balonlarla eder seyri-heva,
Biz de seyri edirik habde her sübhü mesa,

Gövlü-ahundu unuttunmu ki, v`z etdi sana:

Dehr fanidir, ezizim, ona uyma ebeda!

Terki-dünya ile firdov hüram olmalıyız!

Yaşamak ister isek sırf avam olmalıyız!” (Sabir, 2004b)

Milli diriliş babında yazdığı satirik şiirinde halkın uyanmamasını dile getirmiştir:

“Terpenme, amandır, bala, gafletten ayılma!

Açma gözünü, habi-cehaletten ayılma!

Laylay, bala, laylay!

Yat, kal dala, laylay! (Sabir, 2004b)

Bir şiirinde de bizim bütün alışkanlıklarımız, düşüncelerimizin efsane, mit olduğunu ve kadınlara düşkün olduğumuzu şiirinde kaleme almıştır. Bu şiirinde vatan sevgimizi güçlü, hem dindarız, hem de her gün bir karı alıyoruz anlamında şiirde bahsetmektedir:

“Övradımız, ezkarımız efsaneyi-zendir,

Efsaneyi-zən nuri-dilü ruhi-bedendir,

Çün hübbi-nisa lazıme-yi-hübbi-vetendir,

Ehli-veteniz, hübbi-veten yad alırsız biz!

Dindarlarız, günde bir arvad alırsız biz!” (Sabir, 2004b)

Sabir dini taasuba şiddetle karşı çıkmış, çünkü İslam'ın dejenere olmasına razı olmamıştır. “Çapma atını, girme bu meydana, a Molla! Çok meskereye sen yazma Müselmane, a Molla!” ve “Molla dayı, etme şeraret bele, Ortalığa salma lecacet bele” (Sabir, 2004b) mısraları ile başlayan şiirlerde mollalara müracaat ederek, kendi emellerinizle İslam'a ve Müslümanlara leke yakmamağı ifade etmiştir.

4.3. Üzeyir Bey Hacıbeyli

4.3.1. Biyografisi

Üzeyir Hacıbeyli, 18 Eylül 1885 yılında Ağcabedi köyünde katip Abdül Hüseyin'in ailesinde doğdu. Üzeyir doğduktan azıcık sonra ailesi Şuşa şehrine göçtü. Üzeyir'in babası Abdül Hüseyin Hacıbeyov ve annesi Şirin Hanım Aliverdibeyov kendi çocuklarını müzik ve şiir sanatına sevgi ruhunda yetiştiriyorlardı. Üzeyir ilköğrenimini Şuşa'daki ikiyillik Rus-Tatar okulunda yaptı. Üzeyir'in ilk musiki hocası, dayısı Azerbaycan büyük müzisyenlerinden Ağalarbey Alivedibeyov idi. Üzeyir'in güzel sesi vardı ve o halk şarkı ve makamlarını çok iyi söylüyordu (Seferova, 1985).

1899-1904 yılları arasında Üzeyir, Gori Öğretmen Okuluna devam ediyordu. O burada dünya ve Rus kültürü ile tanışıyor, Rus ve Batı Avrupa klasiklerinin büyük eserlerini okuyordu. 1905 yılında, devrim arifesinde o Bakü'ye gelir, petrol bölgesi Bibiheybet'te işçi çocuklarına ders verir. Böylece onun toplumsal-politik ve maarifçi çalışmaları başlar.

Onun “İrşad”, Hakikat”, “Terakki”, “Yeni İkbal”, “Kaspi”, “Molla Nasreddin” gibi dergi ve gazetelerdeki makale ve fıkraları devrin güncel sorunlarını-halkın eğitilmesi uğrunda savaşı, milli dil meselesi, Rus kültürüne münasebeti konu ediyordu. O en güncel politik konular, Rusya`daki 1905`de devrimi, İran inkılâbı vb. üstüne yazılar yayımlıyordu (Seferova, 1985). Üzeyir Hacıbeyov, 1905`de “Leyli ve Mecnun”, 1909`da “Şeyh Sinan”, 1910`da “Rüstem ile Söhrap”, 1912`de “Şah Abbas ile Hurşit Banu”, aynı yılda “Asli ve Kerem”, 1915`de Harun ile Leyla” ünlü opera eserlerini yazdı (Seferova, 1985). Bundan ilave Azerbaycan sinema ve tiyatro tarihinin unutulmaz baş yapıtları olan “Karı ve Koca” 1910`da, “O Olmasın, Bu Olsun (“Meşedi İbad”) 1911`de ve “Arşın Mal Alan” 1913`de müzikal komedilerini yazmıştır (Seferova, 1985). Üzeyir Hacıbeyov, ilk iki müzikal komedisini yazdıktan sonra 1911 yılında müzik öğretimini devam ettirmek amacıyla Moskova`ya gider ve filarmoniye bağlı kurslara yazılarak solfej üzere N.M. Laduhin`den, armoni üzere N.N. Sokolovki`den ders almaya başlar. Kısa süre sonra ağır geçim sıkıntısı yüzünden öğrenimini yarıda bırakarak Baku`ye dönmek zorunda kalır. Fakat 1913 yılında tekrar okumak için ve bu sefer Petersburg Konservatuarına gider (Seferova, 1985). 1926 yıldan itibaren Üzeyir, Azerbaycan Devlet Koservatuarı`nın rektör yardımcısı, daha sonra rektörü olmuştur. 23 Kasım 1948`de vefat etmiştir.

4.3.2. Görüşleri

Ünlü besteci, Azerbaycan opera sanatının kurucusu, seçkin dramaturg, gazeteci, öğretmen büyük müzik bilgisi uzmanı ve kuramcısıdır. Üzeyir Hacıbeyli`nin dünya görüşü, Rus demokratik fikrinin olumlu etkisiyle, Azerbaycan`ın aydın kesiminin ilerici temsilcilerinin karakoyu gerçilik, fanatizm ve sosyal adaletsizlik savaşı ortamında biçimlenmiştir (Seferova, 1985)

Hacıbeyli`nin komedi eserlerinde eski dünyanın tipler galerisini: fakir, fakat şöhret düşkünü aristokratları, açgözlü ve şehvetperest tüccarları, satılmış aydınları, kiralık katil koçuları yansıtmaktadır. Hacıbeyli, “Arşın Mal Alan” eserinde (Hacıbeyli, 2005) sıradan insanların temsilcileri olan uşaklar- Veli ve Telli tiplerini ve “O Olmasın Bu Olsun” (Hacıbeyli, 2005) komedisinde hamal suretini sempati duyarak tasvir eder (Seferova, 1985).

Genellikle yazdığı müzikal komedilerde çarşafa karşı, Azerbaycan kadının kölelikten kurtulması ve özgürlüğü uğruna savaşmaktadır (Seferova, 1985)

1918-1920`lerde Üzeyir Hacıbeyli`nin ortaya koyduğu eserlerindeki esas konu Azerbaycan istiklalinin muhafaza edilmesi, devlet toprak bütünlüğünü temin etmek, halkın sosyal-ekonomi haklarının korunmasından ibaret idi (Aşırılı, 2009). Üzeyir, bu yıllarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde “Azerbaycan” gazetesinde aktif bir şekilde çalışmaktaydı. Bu

gazetenin ilk editörü Ü. Hacıbeyli'nin küçük kardeşi Ceyhun'du. Ü. Hacıbeyli, kendisi de bir yılı aşık bir süredir gazetenin müdürüydü. Bu gazetede Üzeyir, “Bağımsızlık”, “Partilerimiz”, “Azerbaycan Parlanmentosu”, “Andronik Meselesi”, “Görevimiz Nedir?”, “Lenkeran Faciası”, “Karabağ Hakkında”, “Millileşmek”, “Rusya'nın Durumu”, “Nahçıvan ve Karabağ”, “İçimizdeki Denikinler” başlığı altında birçok makaleler yayımlamıştır (Seferova, 2016).

Bir yazısında bir avrupalı ile konuşmasına yazan Üzeyir, altı milyon Müslüman'ın bir tane gazetesinin ve bu gazetesinin abone sayısının da 1800 olduğunu öğrenince verdiği cevabı onu çok kalbine dokunduğunu yazar (Hacıbeyli, 2005).

Ü. Hacıbeyov “Geçmişte ve Şimdi” adlı yazısında din adamları hakkında şöyle yazmaktadır:

“Geçmişte eski medreselerimizin cıg-bıgını, bur köşede mürgüleyen mollayı, onun çırt çubuğunu ve “çubi-tenbihini”, feleggeni, “Gülüstan”, “Bustan”, “Çehil Tuti”, “Yusif ve Züleyha”, “Cameyi-Abbas” vs. hatırlayıp ve şimdi muntazam, ilim okuyan, bakaide mekteplerimizi görüp, kendi-kendime diyorum ki: “Perverdigara, dergahına şükür!”

...Geçmişte minbere çıkıp, kınanın nasıl yakılmağından ve insanın ne etse cünup olduğundan mescide toplaşmış adamlarla söhbet eden mollaları hatırlayıp ve şimdi minber ahali terakki ve tekamül yoluna çağırın ahundlarımızı görüp kendi-kendime diyorum ki: “Perverdigara, dergahına şükür!” (Hacıbeyli, 2005)

“Er ve Arvad” eserinde konu itibariyle “evlilik” ve “kadın” meselesi üzerine kurulmuş bir eserdir. Piyeste ele alına en temel mesele kadını alınıp satılabilen maddi bir unsur olarak gören eski zihniyettir. Bu zihniyet, piyesteki olayların akışı içinde sürekli olarak tenkit edilir (Hacıbeyli, 2005)

5. Sonuç

Bu araştırma da, Azerbaycan aydınlarını dine olan bakışını bireysel açıdan seküler bir tavır sergilediklerini görmüş olduk. Azerbaycan aydınlarının din hakkında görüşlerinin seküler veya modern bağlamında ele alınması aslında karşımıza zorluklar çıkardığını söylemek gerekir. Çünkü her ne kadar din hakkında eleştirel bir tavır sergileseler bile, kendilerini Müslüman olarak kaleme veriyorlar. Sadece onların eleştirdikleri din, hurafeler, sahte ve bilgisiz din adamlarının, yani mollaların tebliğ ettikleri din, bazı dini ritüelleri, din sosyoloji kavramı açısından kavramlaştırmak gerekirse, “halk dini” olduğunu kendileri bile eserlerinde zaman zaman vurgulamaktadırlar. Resmi dine, yani kitabi dine karşı hiçbir eleştirel yaklaşım yapılmadığını savunuyor ve halka aslında Kitabi dinin tebliğinin yapılması gerektiği üzerinde durmuşlardır.

Azerbaycan aydınlarının eleştirel olarak hedef aldıkları en çok din görevlileri, mollalardır. Bazı dini ritüelleri tenkit ederek, gereksiz olduğunu kaleme almışlar. Din hakkında yazdıkları

yazılardan dolayı o dönemin din görevlileri tarafından “kafir” olarak damgalanan Azerbaycan aydınları, aslında dinin salt halinin insanlara tebliğ edilmesi gerektiğini savunmuşlar. “Molla Nasreddin” dergisinin mizahi olarak din görevlilerinin Kitabı dinde buyrulan dini konuların dışına çıkarak kendi menfaatlerine göre dini yorumlamaları ve halkı dini konuda istedikleri gibi denetip yönlendirdiklerini eleştirerek ve alaylı bir yöntemle sergilemektedir.

Söz konusu Azerbaycan aydınlarının yaşadığı dönem sosyal değişim ve dönüşümlerin yoğun yaşandığı; imparatorlukların dağılmaya başladığı ve milliyetçilik hareketlerinin ulusları sardığı bir dönemdir. Böylelikle, Batı kültürünün etkisi sonucu Azerbaycan aydınlarının da milletçilik, terakki, ilerleme, özgürlük, maarifçilik, okuryazarlık artımı, modernizm, liberallik, yenilikçi görüşleri üzerinde eserlerini kaleme almışlar.

Azerbaycan aydınlarının Batı`da özellikle teknolojinin ilerleme sonucunda ulaştığı başarıyı yakalamak için ilk başta maarifçilik faaliyetlerinin gerçekleşmesi üzerinde durmuşlar. Genel olarak modern bir toplum inşası için seçtikleri yol basın vasıtasıyla halkı reforma hazırlamak ve eğitim kurumlarının modernleştirilmesiyle de okur-yazarlığı yaygınlaştırmaktan ibaretti. Azerbaycan aydınlarının dünya görüşünün biçimlenmesinde eğitim aldıkları okul ve medreselerin de önemi büyüktür. Hemen hemen bütün aydınlar Tiflis`te Gori Öğretmenler Okulu`nda eğitim alarak dünyada ve Rusya`da gerçekleşen değişim ve dönüşümden haberleri olmuştur. Okuryazarlığı yüksek olan bu aydınlar en az üç-dört dil biliyorlardı. Arapça, Farsça, Rusça ve bazıları da Fransızca'yı da iyi bilmekteydiler. Kendileri “Mirza” olarak görev yaptıkları için, dünyada ve Rusya`da gerçekleşen olayların toplumsal, siyasal ve ekonomik açıdan okuma şanslarının olduğunu söylemek mümkündür.

Böylelikle, Azerbaycan aydınlarının Batı`da ve dünyada gerçekleşen sosyal, siyasi, ekonomi, askeri değişim ve dönüşümden etkilendiklerini söylemek mümkündür. Aydınların kaleme aldıkları eserlerinin bir kısmı Batı ile Doğu arasında kıyaslama olduğu görülmektedir. Burada Batı kültürünün ilerici, Doğu kültürünün gerici olduğunu dolaylı yolla da olsa ima etmeye çalışmışlar, hatta bazıları bunu açık şekilde dile getirmiştir.

Azerbaycan aydınlarının Doğu ile Batı arasında kıyaslama daha çok din ile ilerleme görüşü üzerinde biçimlenmiştir. Doğu toplumları (Azerbaycan toplumu da dahil), dini hikayeler, dini bilgileri üzerine müzakere ederken, Batı`da, Batı toplumu vatan sevgisi, ilerleme, yenilik, özgürlük, hukuk gibi konular üzerinde tartıştığını mizahi bir şekilde kendi eserlerinde zikir etmişler. Diğer taraftan kendi toplum yapısını gözlemci metoduyla vasıf ederek toplumsal yapıda eksik ve yanlışların neler olduğunu ifade etmeye çalışmışlar.

Sonuç olarak, söz konusu olan dönemin Aydınlarının seküler ve rasyonel bir tavır sergilediklerini ve modern yaklaşımlarının olduğunu söylemek mümkündür. Bütün

mücadeleleri, çabaları halkın maarifçiliği, kendi milli kimliğini idrak etmek ve dünya sahnesinde kendi konumunu belirlemek olmuştur. Azerbaycan`ın siyasi, edebi, ekonomi açıdan büyük değişim ve dönüşüm yaşandığı XIX. yüzyılın başları Azerbaycan tarihinin altın sayfalarındandır.

Kaynakça

- Aşırılı, A. (2009). *Azerbaycan Metbuat Tarixi (1875-1920)*. “Elm ve Tehsil” neşriyyatı.
- Bünyadov, Z. (1991). Azerbaycan. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 317-322). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ceferov, N. (1993). *Milli-İctimai Fikir Tarihimizden*. Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Freyer, H. (2013). *Din Sosyolojisi* (T. Kalpsüz, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Ganbarov, A. (2016). *Azerbaycan`da Din, Siyaset ve Laiklik* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıbeyli, Ü. (2005). *Seçilmiş Eserleri* (C. 1). Şərq-Qərb.
- Hebibbeyli, İ. (2002). *Celil Memmedquluzade*. Çınar-Çap.
- Hüseynova, B. (2019). *Azerbaycan Basını ve Mizah: Molla Nasreddin Dergilerinin Çizimlerinin Göstergibilimsel Bir Analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Memmedguluzade, C. (2004a). *Eserleri* (C. 1). Öndər Nəşriyyat.
- Memmedguluzade, C. (2004b). *Eserleri* (C. 2). Öndər Nəşriyyat.
- Memmedguluzade, C. (2004c). *Eserleri* (C. 3). Öndər Nəşriyyat.
- Mencet, M. S. (2018). Türkiye ve Azerbaycan`da Mizah Yayıncılığı Geleneği: Benzerlik ve Farklılıklar. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10(1 (19)), 12-24.
- Sabir, M. A. E. (2004a). *Hophopname* (C. 2). Şərq-Qərb.
- Sabir, M. A. E. (2004b). *Hophopname* (C. 1). Şərq-Qərb.
- Seferova, Z. (1985). *Üzeyir Hacıbeyov* (A. Resulov, Çev.). Yazıçı.
- Seferova, Z. (2016). *Türk Dünyasının Müzik Yıldızı Üzeyir Hacıbeyli* (M. R. Goçi, Çev.). Tulpars yayınları.